

UOT 94(479.24)

İLHAMİ ƏLİYEV

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN İNZİBATI
ƏRAZİ BÖLGÜSÜ VƏ SƏRHƏDLƏRİ

Məqalədə XVI-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin tərkibində Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasından – inzibati ərazi bölgüsü və sərhədlərindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, bu zaman Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövlətinin bölündüyü bəylərbəyiliklərdən əvvəlcə Azərbaycan, XVII əsrin əvvəllərindən isə Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində ölkə inzibati ərazi vahidi statusu daşımışdır. Məqalədə həmçinin, Naxçıvan ölkəsinin bölündüyü nahiyələr və onun qonşu olduğu müəyyən Azərbaycan bölgələri araşdırılmışdır. Aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, bəhs edilən dövrdə bölgə ərazisinin müəyyən hissəsi olmuş Dərələyəz və Sisyan kimi böyük, tarixi Azərbaycan torpaqları XX əsrin 20-ci illərində bolşevik Rusiyasının dəstəyi ilə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur.

Açar sözlər: Səfəvilər, Naxçıvan bölgəsi, inzibati bölgü, tarixi coğrafiya, ölkə, nahiyə.

XVI əsrin başlanğıcında yaranan Səfəvilər dövləti mövcud olduğu dövrdə çox geniş ərazilərə sahib olmuşdur. 13 bəylərbəyliyə – şimal-qərbdə Azərbaycan, Çuxursəd, Gəncə-Qarabağ və Şirvan, şimalda Astarabad, şərqdə Məşhəd, Mərv, Herat, Qəndəhar, cənubda Kirman, Küh-Gilüyə, mərkəzdə Qəzvin və Həmədan bəylərbəyilikləri və 4 valiliyə (Ərəbistan, Gürcüstan, Luristan və Kürdüstan) bölünmüş [15, s. 163; 1, s. 101] bu dövlətin şimal-qərb hissəsini Azərbaycan torpaqları əhatə etmişdir. Mərkəzi Təbriz şəhəri olduğu üçün Təbriz bəylərbəyliyi də adlandırılan Azərbaycan bəylərbəyliyi əksər hissəsini Cənubi Azərbaycan torpaqları, az bir qismini isə Şimali Azərbaycanın cənub bölgələri əhatə etmişdir. Çuxursəd, Gəncə-Qarabağ və Şirvan bəylərbəyilikləri isə Arazdan şimaldakı tarixi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olmuşdur.

Bu zaman bəylərbəyiliklər hər biri ayrı-ayrı vilayət, ölkə, mahal və nahiyələrdən ibarət idi. Naxçıvan ölkə inzibati ərazi vahidi statusunu daşımışdır. Səfəvilər dövründə “ölkə” (türkcə “ulka”) ümumi termin kimi müxtəlif əsaslarla bağışlanmış ərazini ifadə edirdi. Bu zaman şahın hədiyyə etdiyi irsi ölkələrdən biri də Naxçıvan olmuşdur [13, s. 102-103]. Bəhs edilən dövrdə İrəvan, Şurəgəl və Qapanat da eyni statusu daşımışdır [16]. Səfəvilər dövrünə aid bəzi mənbələrdə [15, s. 101] və tarixi sənədlərdə [11, s. 177-180; 12, s. 323, 327, 337] bölgə ərazisi “Naxçıvan tüməni” kimi verilmişdir. Lakin bu dövrdə Naxçıvan üçün tümən inzibati bölgünü deyil, sadəcə əvvəlki yüzilliklərdəki adı ifadə etmişdir.

Naxçıvan ölkəsi XVI-XVII əsrin əvvəllərində olan dövrdə Təbriz (Azərbaycan) bəylərbəyliyi, XVII əsrin birinci yarısından isə Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində idarə olunmuşdur. Sovet dövrü tarixşünaslığında bölgənin XVII əsrin ikinci yarısından Çuxursəd bəylərbəyliyi tabeliyinə verildiyi yazılsa da [13, s. 117; 4, s. 113], lakin bu yerdəyişmə hələ həmin əsrin birinci yarısında baş vermişdi. Belə ki, I Şah Abbasın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn I Şah Səfi (1629-1642) tərəfindən Çuxursəd bəylərbəyliyi inzibati ərazi quruluşuna dəyişiklik edilmişdir. O, 1629-1634-cü illər arasında bir sıra vilayətlərin sərhədlərinə etdiyi dəyişiklik zamanı Naxçıvan və Makunu Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibinə keçirmiş, Pəmbək və Borçalını isə onun tərkibindən çıxararaq Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibinə daxil etmişdir [3, s. 42]. Lakin bu tarixdən əvvəl də Naxçıvan müəyyən müddətə Çuxursəd

bəylərbəyliyiinin tabeliyində olmuşdu. Belə ki, XVI əsrin sonu XVII əsrin başlanğıcında burada mövcud olmuş Osmanlı idarəçiliyi zamanı da bölgə İrəvan əyalətinə tabe idi ki, bu da elə Çuxursəd bəylərbəyliyi sayılırdı. Türk tarixçisi İ. Peçevi də 1605-ci il siyasi hadisələrində Naxçıvandan bəhs edərkən onun İrəvan əyalətinə daxil olduğunu göstərmişdir [14, s. 79].

Qeyd edildiyi kimi, qədim Naxçıvan diyarı Səfəvilər dövlətinin tərkibində olduğu zaman ölkə inzibati ərazi vahidi statusunu daşımış, geniş sərhədləri daxilində ayrı-ayrı nahiyələrə bölünmüşdür. Həmin nahiyələr bir çox tarixi Azərbaycan torpaqlarını əhatə etmişdir. Bunu bir sıra arxiv sənədləri və orta əsr mənbələri sübut edir [2, s. 164-183; 6, s. 24-36; 7, s. 24]. Belə mənbələri dərinlən və ətraflı şəkildə araşdırdıqda məlum olur ki, Naxçıvan ölkəsi Səfəvilər dövlətinin tərkibində olduğu zaman şərqdə Ordubad nahiyəsi, qərbdə Şərur nahiyəsi, şimalda Dərələyəz, Zar, Zəbil nahiyələri, şimal-şərqdə Sisyan nahiyəsi, cənubda və cənub qərbdə Araz çayı, müəyyən vaxtlarda isə Arazın sağ sahilindəki torpaqların bir qismini özündə birləşdirən Qışlağat nahiyəsi daxil olmaqla böyük tarixi bir əraziyə malik olmuşdur. Bəzi Səfəvi hökmdarları və Osmanlı hakim dairələri tərəfindən bölgənin tutulması zamanı (1588-1603; 1724-1736-cı illər) dövlətin inzibati ərazi bölgüsünə edilən müəyyən dəyişikliklər Naxçıvan ölkəsinin sərhədlərinə də təsir etmişdir. Belə ki, Şərur, Dərələyəz, Zar, Zəbil və Qışlağat kimi nahiyələr bəzi hallarda bölgənin tərkibindən müəyyən müddətə çıxarıldığından və ya daxil edildiyindən onun sərhədləri dəyişməli olmuşdur.

Dövrün ayrı-ayrı Səfəvi hökmdarlarının imzaladığı fərmanlar və əmrlərdən bəhs edən sənədlər Naxçıvan ölkəsinin nahiyələri haqqında ətraflı məlumat verir. E. Seyidbəylinin “Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri” əsərində 1717-ci ilə aid 3 sayılı, 1693-ci ilə aid 5 sayılı, 1700-cü ilə aid 6 sayılı sənədlər bəhs edilən illərdə Dərələyəz mahalının Naxçıvan ölkəsinin tərkibində olduğunu sübut edir [7, s. 22-33, 38-44]. Bu sənədlərdə göstərilmiş qeydlər və XVIII əsrin 20-30-cu illərinə aid Osmanlı mənbələrindən biri olan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” [6] də XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Dərələyəzin Naxçıvan ölkəsinə tabe olduğunu birmənalı şəkildə təsdiq edir.

1956, 1959 və 1968-ci illərdə A. D. Papazyanın İrəvanda çapdan çıxmış “Matenadaranın fars dilli sənədləri” adlı tərcümə əsərlərindəki bir sıra sənədlərdə tədqiq edilən dövrdə Naxçıvan ölkəsinin bir neçə nahiyəsi haqqında məlumat verilmişdir. Onun 1956-cı ildə buraxdığı məcmuədə 1510-cu ilə aid 11 sayılı sənəddə Naxçıvan tüməninin Sisəcan (Sisyan – İ.Ə.), 1544-cü ilə aid 12 sayılı sənəddə Azadciran, 1557-ci ilə aid 15 sayılı sənəddə və 1562-ci ilə aid 17 sayılı sənəddə yenə Sisəcan [11, s. 177, 178, 180, 184], 1959-cu ildə buraxdığı məcmuədə 1604-cü ilə aid 2 sayılı sənəddə Dərəşam, 1604-cü ilə aid sənəddə Şorlut, 1621-ci ilə aid 17 sayılı sənəddə yenə Azadciran, 1631-ci ilə aid 20 sayılı sənəddə yenə Dərəşam [12, s. 310-311, 313, 333, 337] nahiyələrinin Naxçıvan ölkəsinə tabe olduğu göstərilmişdir. Bu sənədlər təsdiq edir ki, XVI-XVII əsrin birinci yarısında bölgə ərazisində Azadciran, Şorlut, Dərəşam və Sisyan nahiyələri olmuşdur.

Bölgənin şimal-qərb hissəsində yerləşən nahiyələrdən biri də Qarabağlar idi. Bu haqda XVII əsr türk səyyahı E. Çələbi də məlumat vermişdir [8, s. 565]. “Naxçıvan Qarabağı”ndan F. Kırzioğlu da 1514-cü il siyasi hadisələrində bəhs etmişdir [9, s. 108]. Yəni qeyd edilən nahiyələrin sırasına Qarabağlar da daxil idi.

Səfəvilər dövründə Naxçıvan ölkəsinin tarixi coğrafiyası ilə bağlı obyektiv və dəyərli məlumat verən mənbələrdən biri Osmanlı mənbələridir. Bunlar “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” [2] və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” [6] adlı Osmanlı hakim dairələri tərəfindən tərtib edilmiş dövlət sənədləridir. Həmin sənədlərdə XVI əsrin sonu-XVII əsrin başlanğıcı və

XVIII əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan sancağının iqtisadi həyatı ilə yanaşı bölgənin o zamankı sərhədləri və inzibati ərazi bölgüsü haqqında da geniş bəhs edilmişdir.

“İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə əsasən XVI əsrin sonunda mövcud olmuş İrəvan əyalətinə tabe olan Naxçıvan sancağı Naxçıvan, Məvaziyi-Xatun, Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadciran, Ordubad, Şorlut və Dərənürgüt adlı 16 nahiyə və 2 qəzanı (Naxçıvan və Ordubad) özündə birləşdirmişdir [2, s. 159-183]. 1590-1595-ci illər arasında hazırlanmış “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə əsasən XVI əsrin sonu XVII əsrin başlanğıcında Naxçıvan sancağında 2 şəhər, 281 kənd, 27 məzrə, 3 dizə, 28 yaylaq, 4 qışlaq olmuşdur. Bu isə ümumilikdə 345 yaşayış məntəqəsi edir.

XVIII yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsi ərazisinin çox hissəsi Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində olmuşdur. Yalnız Ordubad Azərbaycan (Təbriz) bəylərbəyliyinə tabe idi [5, s. 38]. 1724-cü ildə digər Azərbaycan torpaqları kimi Naxçıvan bölgəsi də osmanlılar tərəfindən tutulduqdan sonra yeni yaradılan Naxçıvan sancağı inzibati-ərazi bölgüsü ilə 1736-cı ilədək idarə olundu. Başqa sözlə desək, osmanlılar Naxçıvan sancağının inzibati ərazi bölgüsünü yenidən bərpa etdilər. Bu zaman tərtib edilən “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” 1727-ci ildə qüvvəyə minmişdir [6, s. 24]. Lakin XVI əsrin sonunda hazırlanmış “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndəkindən fərqli olaraq burada inzibati sərhədlər və onların daxilindəki nahiyələr müəyyən qədər dəyişdirilmişdir. Həmin vaxt Naxçıvan sancağı aşağıda adı çəkilən 14 nahiyədən ibarət olmuşdur: Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan və Dərələyəz [6, s. 24-36]. Buradan görünür ki, tətbiq olunan yeni inzibati-ərazi bölgüsünə görə əvvəlki 16 nahiyənin yerində 14-ü saxlanılmışdır. Ordubad və Bazarçayı nahiyələri ləğv edilmiş, Sair Məvazi və Qışlağat adlı yeni nahiyələr yaradılaraq, sancaq təsis edilməmişdən əvvəl də Naxçıvan ölkəsinin tərkibində olan Dərələyəz nahiyəsi ilə birlikdə bu inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, osmanlılar 1724-1726-cı illər ərzində Naxçıvan sancağı ilə yanaşı bu bölgədə Ordubad sancağını da təşkil etmiş, lakin dəftər qüvvəyə minən vaxt onun saxlanılmasını lazım bilməmişlər [6, s. 11]. 97 kəndi və 9 məzrəni özündə birləşdirən Dərələyəz nahiyəsi bu zaman Naxçıvan sancağının ən iri inzibati ərazi bölgüsü olmuşdur.

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” əsəri üzrə aparılan hesablamaların nəticəsindən məlum olmuşdur ki, 1727-ci ildən qüvvəyə minən bu sənəd üzrə sancaq ərazisində 331 şəhər, qəsəbə, kənd və s. yaşayış yeri qeydə alınmışdır [6, s. 37-360]. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə əsasən XVI əsrin sonu XVII əsrin başlanğıcında Naxçıvan sancağında yaşayış yerlərinin ümumi sayı (345) XVIII əsrin 20-30-cu illərindəkindən (331) çox olmuşdur.

Bu dövrdə Naxçıvan ölkəsi müəyyən Azərbaycan bölgələri ilə qonşu olmuşdur. O, şərq tərəfdən Bərgüşad, şimal-şərqdən Qafan, qərbdən Aralıq və Maku, şimal-qərbdən Vedi, şimaldan Vedi, Göyçə və Məzrəə, cənubdan Zunuz, cənub-qərbdən Maku kimi ölkə, mahal və ya nahiyələrlə əhatə olunmuşdu. Göyçə və Məzrəə Zar-Zəbilin şimalında, Qafan Ordubadın şimalında Bərgüşad isə şimal şərqində, Zunuz Dərəşamın cənubunda, Maku Şərurun cənub-qərbində yerləşmiş, yəni adları çəkilən coğrafi ərazilər Naxçıvan ölkəsinin göstərilən istiqamətlərdə sərhəddəki qonşuları olmuşlar.

Beləliklə, Səfəvilər dövründə Naxçıvan ölkəsinin tarixi coğrafiyasını araşdırdıqda məlum olur ki, o zaman Naxçıvan bölgəsi bugünkü ərazisi ilə yanaşı Dərələyəz və Sisyan kimi böyük, tarixi Azərbaycan torpaqlarını da əhatə etmişdir. Həmçinin buradan bu gün Naxçıvan MR-ın hansı ərazilərinin ermənilər tərəfindən işğal edildiyinin aydın şahidi oluruq. Bu dövrə

aid bir çox mənbə və tarixi arxiv sənədlərinin təsdiq etdiyi kimi, indiki Ermənistan Respublikasının Ararat rayonunun cənub-şərq hissəsi, Yexeqnadzor rayonu bütünlüklə, Cermuk rayonunun yarısı, Sisyan rayonunun böyük bir hissəsi və Mehri daxil olmaqla rayonun bir neçə yaşayış məntəqəsi Səfəvilər dövründə Naxçıvan ölkəsinə daxil olmuşdur [5, s. 40; 6, s. 11]. Bunu erməni alimi A.D.Papazyan hələ 1972-ci ildə çap etdirdiyi əsərində təsdiq etmişdir. Onun gəldiyi nəticə hər şeyə bir daha aydınlıq gətirir: "Naxçıvanın "Naxçıvan tıməni" adlanması Səfəvilər dövründə də davam edirdi və o özündə Naxçıvan, Şahbuz, Əlinçə, Azadciran, Dərələyəz, Sisyan nahiyələrini birləşdirirdi" [10, s. 50]. Bütün bunlar onu göstərir ki, indiki Ermənistan Respublikası Azərbaycanın tarixi torpaqları o, cümlədən də vaxtilə Naxçıvanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan müəyyən nahiyələr hesabına yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı: ADPU, 2006, 258 s.
2. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
3. Mahmudov Y.M., Mustafazadə T.T., Məmmədov S.A. və b. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: CBS, 2010, 620 s.
4. Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977, 158 s.
5. Mustafazadə T.T. Naxçıvan vilayəti XVIII yüzillikdə / Naxçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 38-62.
6. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhələrin müəllifi t.e.n. H.Məmmədov. Tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
7. Seyidbəyli E.M. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı: Elm, 2000, 229 s.
8. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi / Sadeleştiren, təvsiq temel kuran Necati Aktaş, baskıya hazırlayan Mumin Çevik: 10 ciltte. I-II c., İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985, 767 s.
9. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkaz ellerini fethi (1451-1590). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 550 s.
10. Папазян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII вв. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1972, 303 с.
11. Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск I (XV-XVI вв.) / Составитель А.Д.Папазян. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1956, 315 с.
12. Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск II (1601-1650 гг.) / Составитель А.Д.Папазян. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1959, 593 с.
13. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
14. Печевы И.Э. История. (Извлечения по истории Азербайджана и сопредельных стран и областей периода 1520-1640 гг.) / Перевод с турецкого языка и примечания акад. АН Азербайджанской ССР З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1988, 100 с.
15. Tadhkirat al-Muluk. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B.M. Or. 9496) / Translated and explained by V.Minorsky. London: Luzac and Co., 46 Great Russelt street, 1943, 218 p.

16. Сафаров Р. Некоторые вопросы исторической географии Чухурсаада (XV-XVII вв.)
<http://www.myazerbaijan.org/index.php?p=history/49>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

Ilhami Aliyev

ADMINISTRATIVE DIVISION AND BORDERS OF THE NAKHCHIVAN REGION DURING THE SAFAVIDS' PERIOD

The paper considers the historical geography of the Nakhchivan region as part of the Safavid state at the beginning of the XVI-XVIII centuries – administrative divisions and borders. At that time, the Nakhchivan region had the status of an administrative-territorial unit of the country, first of Azerbaijan, and then from the beginning of the 17th century as part of the Chukhursad principality after the partition of the Safavid state. The paper also explores the division of Nakhchivan and some neighboring regions of Azerbaijan. Research has shown that extensive historical Azerbaijani lands such as Daralaz and Sisian, which were part of the region historically, were occupied by Armenians in the 1920s with the support of Bolshevik Russia.

Keywords: *Safavids, Nakhchivan region, administrative division, historical geography, country, district.*

Ильхами Алиев

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ И ГРАНИЦЫ НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ В СЕФЕВИДСКИЙ ПЕРИОД

В статье рассматривается историческая география Нахчыванской области в составе Сефевидского государства в начале XVI-XVIII веков – административное деление и границы. Отмечается, что в то время Нахчыванский район имел статус административно-территориальной единицы страны, сначала Азербайджана, а затем с начала XVII века в составе Чухурсадского княжества после раздела Сефевидского государства. В статье также исследуется деление Нахчывана и некоторых соседних регионов Азербайджана. Исследования показали, что большие исторические азербайджанские земли, такие как Дараляз и Сисиан, которые в то время были частью региона, были оккупированы армянами в 1920-х годах при поддержке большевистской России.

Ключевые слова: *Сефевиды, Нахчыванский край, административное деление, историческая география, страна, район.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 21.06.2021

Son variant 05.07.2021